

ПОЛЕМІКА

Гіркий смак огірка

Андрій Савенець

Репліка Олі Гнатюк із приводу моєї публікації у вересневому числі «Критики» дає мені принаймні дві підстави взяти слово ще раз. По-перше, на мою думку, яку я спробую нижче обґрунтувати, деякі висновки Авторки потребують верифікації. Другий аспект стосується обраної стратегії полемізування. Для зручності, за прикладом Авторки, згрупую свої тези в тематичні блоки.

Теорія і практика

Авторка стверджує, що з «непропорційно довгого» вступу рецензії, присвяченого історії теорії перекладу, далі я використав лише одну тезу Антуана Бермана. Її запитання, чи цей вступ був претекстом для викладення подальшого матеріалу як case study, залишається риторичним (Читач домислює: значить, не був). Єдиний теоретичний висновок, який видобуває для себе Авторка з цього вступу, такий: «Людину, яка має перекладацький досвід [Савенець, вочевидь, не має. — А.С.], ці цитати нашо́вкнули б на думку, що, можливо, розріз поміж теоретичними міркуваннями про переклад і самим перекладом має іманентний характер».

Цілком протилежне відчитання моєї ідеї є похідною фальшивих засновків. Один із них — це «некогерентність» моїх міркувань про Беняміна, яку я, згідно з твердженням Авторки, не помічав. Її справді складно помітити, оскільки дві констатації: 1) Бенямін висловлюється на користь очунення в перекладі і 2) цей ідеал у власних перекладах він не втілює — не є некогерентні.

Так, німецький мислитель не зреалізував свого ідеалу перекладу на практиці. Але його намагалися реалізувати інші перекладачі, «зіштовхуючи» одну мову з іншою. Саме на те й потрібна була «історико-теоретична» частина моєї рецензії, щоби продемонструвати: попри наявність певних прикладів розбіжності між теоретичними міркуваннями про переклад і самим перекладом, історія знає й певну кількість прикладів їх синхронності. Так, ця розбіжність є прикрою, частою, нав'язливою — але вона не є *неуникною*. Іманентний характер натомість має розбіжність між мовами — і цього Оля Гнатюк як перекладачка не заперечить. Приклад Г'ятрі Чакраворті Спвак, яка переклала англійською «Грамотологію» Дериди, а ще приклади Ловренсе Венуті та Станіслава Бараньчака свідчать: розбіжність між теорією та практикою зникає, якщо перекладач є водночас глибоким теоретиком, уважним критиком і послідовно реалізує свою теоретичну

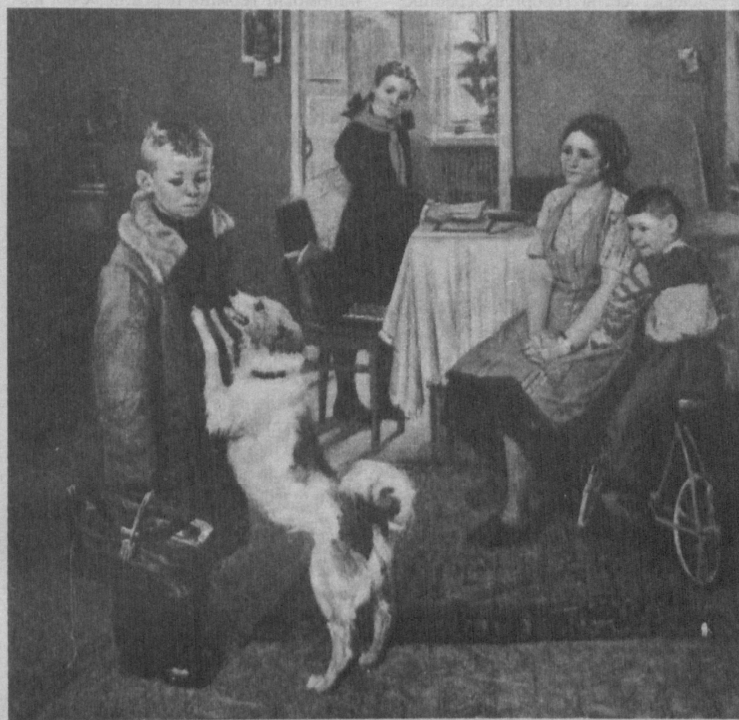
візію в перекладацькій справі, долаючи «неприставальність» мов. Підсумовую: згадана розбіжність буває, але її можна уникнути. Інакше для чого служить теорія?

Теорії не існує без теоретиків, практики — без практиків. Перепрошую за банальність, але нею часто грішать розумованні молодих дослідників. Неможливо було б навести приклади розбіжності практики й теорії і навпаки — їх гармонії, не назвавши певних імен. Задля цього було названо принаймні кілька «негативних» прикладів (Бенямін, Зон) і кілька «позитивних» (Гель-

дентської» (sic!) роботи, яку вона завдала собі клопоту знайти в інтернеті. Справді почерпнув, але не міркування про теорію, а згадку про онтологічний статус перекладу (*zwischen-zeit*) — вона ж бо співзвучала з *буттям* «поміж» у Миколи Рябчука.

Ортографія як дзеркало фонетики

Ефектне зауваження, що *Hohol* українською має звучати як *хохоль*, викликає посмішку в Читача. Ніщо не здатне так применшити вагу опонента,

Фьодор Решетніков. Знову двійка (1952)

дерлін, Венуті). За деревами імен Авторка не побачила лісу, оскільки переконана, що молоді дослідники оперують відомими іменами єдино для того, щоб переконати Читача у своїй компетентності, здобути його довіру і збудувати свій авторитет. Список «модних» імен, що їх Авторка вихопила з моєї статті («є тут і Гумбольдт, і Деріда, Дельоз і Гватарі, Бодлер і Бенямін»), дещо хаотичний. Шарль Бодлер, безперечно, «великим поетом був», але важко збудувати свій авторитет, згадуючи лише, що він є автором книжки, яку хтось перекладав (те саме з Деридою). Із твердженням про «моду» на Беняміна погоджує тоді, коли німецького філософа бодай перестануть називати Бенджаміном у більшості згадок, і без того малочисельних. Поспішу запевнити: мені відомо, що Бенямін і Деріда — євреї, а то мені дорікнути, що я цього не знаю, бо не згадав у статті.

Авторка не випускає можливості зазначити, що я почерпнув міркування про теорію перекладу з власної «сту-

як сміх (чи не звідти гротескний епіграф із Галчинського, який і надихнув Авторку на назву репліки?). Справді, поляки, пишучи *Hruszewski*, вимовляють *Хрушефські* — і така доля всіх прізвищ на «Н», себто на «Г». Але ж я не закликав негайно запровадити в польській мові написання *Hohol* (і уважний Читач такого заклику в моїй статті не побачив). Йдеться про те, щоб це написання було *проаналізоване*. Йдеться про те, щоб поставити під сумнів засаду «так є, бо так прийнято в усьому світі». Написання є наслідком, тоді як засада — причиною. Наслідки ж оточують нас там, де ми навіть не чекаємо. Сайт «Критики» має адресу www.krytyka.KIEV.ua, і це наводить на роздуми. Звичайно ж, із мого боку це прояв «антиколоніального синдрому». Але прикметно, що в праці «Прощання з імперією» Авторка звертає увагу на те, як редакція «Газети Вибірчої», друкуючи її переклад Андруховичевого тексту, присвяченого рідному містові письменника, замінила *Iwano-Frankiwsk* на *Iwano-Frankowsk* — «із двох зол вибрано версію імперську,

не національну» (с. 136). Чи не тому, що «так прийнято в усьому світі»? Для самої Авторки це значуща деталь, яка свідчить про силу традиції, закорінення російської назви в польському вжитку. Саме це закорінення я прагнув підкреслити заувагами про написання прізвища *Gogol* і вживання прийменника *na* щодо України. *Quod licet Jovi, non licet bovi...* (як би це мені уникнути звинувачення в намаганні продемонструвати свою *освіченість*?). До речі, про риторику.

Риторика і етика

«Кожен, хто знається на основах риторичної науки, розуміє, що таким чином автор висуває, хоч і непрямо, певну тезу, водночас прикидаючись об'єктивним рецензентом» — цим твердженням Авторка не відмовляє мені у володінні елементарними риторичними навичками. Елементарними — адже, якщо самих основ науки досить, аби викрити ці навички, моя риторика має бути досить примітивною — риторикою дебютанта. Звичайно ж, викладачі з двадцятилітнім стажем послугуються набагато субтельнішими прийомами.

На початку репліки ці прийоми ще досить очевидні: це, передовсім, розташування сил перед власне дискусією — не стільки коштом самовищення Авторки (згадка про її викладацький статус і стаж), скільки коштом применшення опонента. Сигнали цього настільки явні, що немає потреби їх перераховувати. Твердження: «Стаття "Від України до України, або Мова політики в перекладі" є другою публікацією молодого автора» виключає думку, що «молодий автор» десь публікувався, окрім «Критики». Савенець не публікувався, якщо Оля Гнатюк про це не знає. У світлі цієї незаперечної логіки зачитована довідка про автора («перекладач, критик») повинна була приховати від Читача його статус початківця. Тож поряд із невинною *неплодовитістю* молодого автора фіксуємо *амбітність*, яка штовхає його на *нещирість*.

Ненав'язливим твердженням «сам текст обговорює те, що Савенець раз називає «очуженням», іншим разом, покликаючись (неточно) на Рябчука, ефектом «очуження» Авторка доповнює портрет дебютанта, до списку рис якого додаються *непослідовність* і *неуважність*. Насправді ж поняття «очуження» я тричі згадував на правах перекладознавчого концепту (німецький відповідник *Verfremdung*, англійський *foreignization*) там, де йшлося про теорію перекладу, натомість «очуження» (родом чи не з брехтівського театру) фігурує саме в контексті Рябчукового есею. Якщо Микола Рябчук говорить про «очужднювальне» використання слів, а я, не передаючи цитати, а відтворюючи зміст, пишу про ефект «очуження», який він спостерігає в мові інтелігентів, для Авторки це є достатньо вагомою підставою ствердити, що я послався «неточно». Якщо читач не порівнює всі чотири тексти (а навряд чи робитиме це), він довіряє висновку компетентної Авторки. А якщо цитування «неточне», логічним буде й висновок: «Автор навіть не помітив, що текст "Польща, польський, поляки" походить не з книжки «Від Малоросії до України»». Ця теза викликає в пам'яті відгуки перших критиків кінематографії, обурених аморальністю демонстрації на екрані «відрізаних» людських голів та рук (решти тіла не було видно). З тим самим успіхом на підставі факту

відсутності в «Прощанні з імперією» Олі Гнатюк згадки про, скажімо, книжку Богуслава Бакулі «Крило Дедала» можна було б звинуватити Авторку в тому, що вона цієї книжки не читала, – припущення, звичайно ж, абсурдне й образливе для гідності Авторки. Прагнучи не допустити подібних переступів у майбутній полеміці, пропоную окремити її норми і повноваження критика. Свої припущення він може і повинен переконливо доводити, але за браку доказів гідною поставою є прийняття

«презумпції компетентності» опонента (якщо обіграти правничий термін).

Твердженням про те, що я не читав Рябчукової книжки в оригіналі, Авторка підводить читачів до думки, що я розглядав польський переклад, замість оригіналу послуговуючися, очевидно, власним зворотним перекладом на українську. Запевнюю, що українськими оригіналами я такі користувався. Передовсім тими статтями Рябчука, які ввійшли до його книжки «Від Мало-росії до України: парадокси запізненого націтворення» (відмінність між назвами двох книжок, хоч і непоказна, вже сама сигналізує не цілком повну їх то-тожність, тому я не вважав за потрібне на цьому спинятися); і, звичайно ж, есеєм «Польща, польський, поляки», опублікованим у «Сучасності» – інакше ж, наприклад, просто не міг би знати, що Рябчук згадує про вживання слова «стрийна», а не «стриенка». Знайомство з рештою тексту випливає з самого тексту рецензії (приклади з *советським, євреями і жидами*).

Фраза Авторки «І на закінчення кілька слів про те, що найважливіше» передбачає: все, що говорилося раніше, було менш важливим, себто було претекстом до того, що вона говоритиме далі. Широ поділяю радість із приводу успіху книжки Миколи Рябчука в Польщі й погоджуюся, що на тлі цього полеміка щодо мови перекладу є дещо дріб'язковою, тому висловлюю свій подив із приводу непропорційно довгого вступу (близько шести сторінок нормалізованого тексту).

Підсумую: попри те, що частині оцінок моєї компетентності у статті Олі Гнатюк бракує аргументів (а це ще доводимо), вони послідовно витворюють портрет рецензента-невдахи в очах Читача.

Стилістика і есеїстика

Відмову використання стилістичних еквівалентів «трайливих» полонізмів у перекладі есею «Польща, польський, поляки» Авторка мотивує особливостями жанру наукової книжки, непомітно розширивши фокус уваги з есею на книжку. Тимчасом *цей конкретний* текст помітно виділяється на тлі вміщених у книжці політологічних статей, і теза про його науковий характер залишається не підкріпленою поважними аргументами. Оля Гнатюк, безперечно, свідомо того, що це – есей із автобіографічними мотивами, квазі-науковий характер котрого увиразнюється підзаголовком і водночас жанровим означенням: «Спроба філологічного краєзнавства». У вдячній Авторці за те, що забавляла мене потреби цитувати фрагмент оригіналу, котрий демонструє: згадані полонізми пан Рябчук подає в лапках як такі собі лексичні артефакти. Тому мене не переконує аргумент редакторської рогатки, до якого вдається Авторка: хоч би яким мовним «пуристом» був польський редактор, зустрівши твердження, що в Галичині говориться *des'at' deka* чи *stryjna*, він усміхнеться й залишить транскрибовані слова без змін, оскільки оригінальний текст відтворює *звучання* мови – «галицько-української», як пише Микола Рябчук (зміна слів означатиме перекручення наукового факту). Тому відтворення цих слів не може порушувати норм польської мови – вони, хоч і запозичені з неї, залишаються поза її межами. Будучи полонізмами за етимологією, ці слова є водночас галицизмами за сферою вживання. У най-

новішому «Українсько-польському словнику» Анатолія Івченка такі слова супроводжує позначка *gal.*, а не *pol.*: не походження слів, а сфера вживання є їхнім стилістичним маркером. Це з приводу зауваги Авторки, що я назвав ці слова галицизмами, а не полонізмами.

Катажина Котинська, перекладаючи наукову працю – «Історію України» Ярослава Грицака, слідом за польськими відповідниками експресивно забарвлених висловів походженням із російської мови подала в дужках їх транслітерацію (*inorodcew, rusotiapy*) або навіть увела в текст як додаткове окреслення (*jedinoniedielimje*). У першому прикладі заради точності відтворення скальковано навіть іншомовну флексію (і польський редактор це пропустив). Це не закид у бік перекладачки, а навіпаки: підтвердження її сумлінності. Переклад наукового тексту, а гуманітарного поготів, тим і складний, що в ньому сусідять і вступають у діалог фрагменти різних дискурсів, висловлені в різних регістрах. Згідно з неписаним законом наукового перекладу, недоступні однозначному трактуванню іншомовні терміни перекладаємо, відтворюючи в дужках оригінал. Слово *inorodceskie* зі століпінського циркуляра 1910 року не є терміном, але воно привертає увагу автора, який задумується над питанням, чи це є «мовний ляпсус», чи навмисне вжите формулювання; тому Ярослав Грицак зберігає це слово для українського читача. Не варто спинятися тут на факті, що польське видання книжки Грицака не є точним відповідником першого українського видання і фрагмент про століпінську заборону в польському виданні коротший. Навіть не маючи авторського рукопису, з якого здійснено переклад, але відштовхуючись від цитати з першого видання, можна зробити висновок: Катажина Котинська визнала за потрібне відтворити лексичну одиницю іншої мови у її неспотвореному звучанні (фонетичному і стилістичному). На цьому тлі відмова Олі Гнатюк від передачі стилістичного забарвлення слів, обґрунтована науковим характером перекладу, не є переконливою.

Мовна компетенція, коректура і ще раз ортографія

З аргументів на користь неглибокого знання мною польської мови без застережень приймаю спотворену фразу *Tyle Riabczuka*. Перепрошую в Миколи Рябчука і дякую Олі Гнатюк. Що стосується решти аргументів – частину я спробував верифікувати вище, питання *України* розвину далі. Поки що висловлюся з приводу *Zydów i Lachów*. Я нібито не беру до уваги, що Рябчук уживає окреслень *жиди і євреї* «відповідно до слововжитку цитованих ним авторів». Насправді у випадку згаданої цитати не було ніякого цитованого автора, або ж він занадто анонімний і багатолікий. Це окреслення євреїв із перспективи повстанців Хмельницького. І якщо воно зневажливе – то такий відтінок і передбачає польська мова на письмі із малої літери.

Коректурні помилки викликають почуття незручності. Їх можна порівняти з плямою на штанах, навіть якщо вона поставлена не власноруч (різної з комп'ютерними шрифтами, на жаль, уможливають появу помилки там, де її не було). Критиків можна класифікувати в залежності від того, як вони такі помилки трактують. Елітарний, поблажливий чи доброзичливий критик

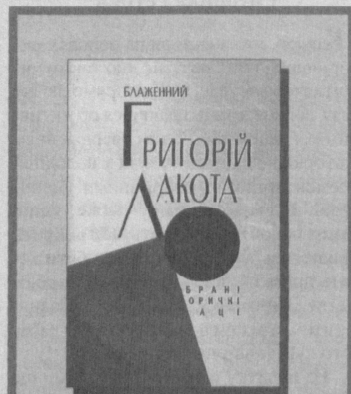
омине їх увагою й зосередиться на питаннях змістовних. Безкомпромісний або прискіпливий зазначить факт їхнього існування. Прозорливий критик може навіть встановити походження помилки: чи вона є наслідком неграмотності, чи палець автора потрапив на сусідню клавішу. Користувачі комп'ютера, які працюють із центральноєвропейською версією шрифту Times New Roman, знають, що польське *ó* при випадковій заміні шрифту має шанси перетворитися на *u*; *ń* на *s*, *ł* на *i*. З цієї причини казус у моїй попередній статті є для мене найменш прикрит: самі літери, хоч і не такі, як слід, свідчать: набираючи текст, я натиснув потрібні клавіші. Помилко не має тільки той, хто не публікується, і авторів зле видрукуваного тексту можна лише *поспікувати*. Тому вважаю, що наявність близько пів сотні «літерувок» в останній книжці Олі Гнатюк є достатнім приводом поспівчувати Авторці й порадишити випробувати можливості іншого редактора. Але не вважаю гідним себе мотивувати цими помилками тезу, що Оля Гнатюк не знає польської, як не відмовлю їй у знанні української мови на підставі підписаних її ім'ям виразів «за редакцією Єжи Аксера» чи «син молдавського господаря» (переклад резолюції польського видання «Україна між Сходом і Заходом» Ігоря Шевченка) або інших подібних *отисок*.

Поезія і лексикографія

*Żle, gdy wiosną liść opada,
Żle, gdy młode wienią kwiaty;
Kozak zrodzon w Ukrainie
Wesołością, męstwem słynie.*

(Юліуш Словацький,
Із закінченої цілості під назвою
«Українська думка»)

Доводиться цитувати мовою оригіналу – зрештою, ці зрозумілі причини. Випереджаючи можливе зауваження, що Словацький ужив вислів «*w Ukrainie*» один-єдиний раз, відсилаю до подальшого тексту зацитованого твору, а також до другої редакції «Беньовського» (пісня VIII [B]). Випереджаючи друге зауваження, що, можливо, поза текстами Словацького це словосполучення не зустрічається, відсилаю до «Чайок» та «Сердечного Ляха на смертному одрі» Юзефа Богдана Залеського. Ці поетичні тексти знаних романтиків, відділені від нас майже двома століттями, не відтворюють сучасних норм польського слововживання, навіпаки: суперечать їм. Звичайно ж, поети вживають прийменник *w* лише з міркування віршового розміру: словосполучення *na Ukrainie* має на один склад більше. Але ці поетичні рядки виконують іншу функцію: розхитують (до цього часу успішно) переконання дипломатів та недипломатів полоністів і просто поляків у тому, що погляд про *неможливість* у польській мові словосполучення *w Ukrainie* продиктований хіба що логікою «з того не може быть, потому что этого не может быть никогда». Авторка стверджує, що польському *na Ukrainie* *я приписую* значення, тотожне до того, яке несе в англійській мові означений артикль (себто ознаку того, що мова йде не про державу, а про край). Насправді це не я приписую таке значення: адже молоді автори користуються готовими думками. Як безперечно відомо Авторці, укладачі польського «Словника класичних слів» Мірослав Банько та Марія Краєвська стверджують, що «приймен-

Блаженний
Григорій Лакота
Зібрані історичні праці
Перемишль, 2003

Збірник історичних праць перемиського єпископа Григорія Лакоти (1883–1950) – четвертий том видавничої серії «Перемиська бібліотека», яка презентує інтелектуальний доробок надсянців XIX – першої половини XX століття.

1946 року польська влада депортувала єпископа, і він зазнав тієї самої долі, що й багато інших священиків Української католицької церкви: арешт, вироки «стріки» й ув'язнення у Вюркту. Де він невдовзі й загинув. 27 червня 2001 року у Львові папа Іван Павло II проголосив Григорія Лакоту Блаженим Католицької Церкви.

Окрім своєї основної діяльності, священик писав історичні дослідження й залишив солідну наукову спадщину: дві монографії – «Дні престольні церкви перемиські» й «Три синоди перемиські та єпархіяльні постанови валайські в 17–19 ст.», кілька спеціальних розвідок і статей. Усі вони ввійшли до збірки. Історик реконструював та аналізував структуру територіальної організації єпархії, офіцій і парохій, досліджував владу та церковні інституції всіх ступенів, звертався до освіти та духовного виховання священиків, релігійного життя вірних. Його доробок становить інтерес не лише для істориків церкви: у XVII–XVIII століттях вона була водночас зосередженням громадського та культурного життя русинів-українців, тож ґрунтована на оригінальних джерелах фактологічна реконструкція минулого церкви дає чимало матеріалу для розуміння багатьох аспектів життя тогочасного руського суспільства.

ник на поєднується найчастіше з назвами земель і регіонів. <...> Приклади підтверджують, що з прийменником *na* польська мова зазвичай пов'язує назви тих земель, а в певних періодах країн, які лежать у сфері історичних інтересів Польщі – на сході й на півдні» (*Słownik wyrazów kłopotliwych*. Warszawa: PWN 1998, с. 173). Водночас автори зазначають: зі здобуттям цими країнами незалежності спостерігаються тенденції вживання з ними прийменника *w*. Чи не єдиним фіксовим наслідком цих тенденцій «Новий словник правильної польської мови» за редакцією Анджея Марковського, згідно з котрим прийнято говорити *na Łotwie*, але рідко вживається: *w Łotwie*. Те саме з Литвою і Словаччиною, але чомусь не з Білоруссю та Україною (*Nowy słownik poprawnej polszczyzny*. Warszawa: PWN 1999, с. 467). Чи не тому Авторка уникає

хрестоматійних донедавна прикладів Литви, Латвії та Словаччини, що вони *вже* не узгоджуються з її тезою? Наведений у неї приклад Угорщини належить до іншої парадигми, оскільки тут уживання прийменника зумовлене суто фонетичним чинником: важко вимовити *w Węgrzech*.

Висновки

Не хочу бути потрактованим однобоко: мовляв, я закликаю скасувати одне словосполучення й запровадити інше. Натомість пропоную розмовляти, обговорювати, сперечатися, припускати, уявляти. Прагну, щоб моя перспектива була зрозуміла, водночас також прагну розуміти, вчуся розуміти чужу перспективу. Мені соромно перед моїми друзями-німцями за те, що ми змушені називати їх *німцями*, *Niemcami* – і ра-

зом із тим усвідомлюю абсурдність заміни цього окреслення на *якесь* інше, її неможливість. Це можна потрактувати як черговий анекдот із серії «Про політкоректність», а можна – як замкнуте коло мовної екзистенції: ми говоримо мовою і мова говорить нами. Цілком погоджуюся з думкою Олі Гнатюк, що слововживання, за яким стоїть давня традиція, не зміниться від намагання поодинокого перекладача, – погоджуюся, адже сам висловився подібно, хоч і більш песимістично у статті, яку вона сприйняла так нехвально: «Я далекий від ілюзій, що зусиллями навіть багатьох гарних перекладачів багатьох мудрих книжок таке становище можна виправити» (перепрошую за самоцитування). Це з приводу конкретної ситуації зі словом «націоналізм», але в такому ключі я задумував статтю, яка була не манірною претензією, а пропо-

зицією поміркувати з приводу. Її спрямованість доречно доповнить паралель із фіналом статті Олі Гнатюк, де йдеться про альтернативну історію. Що було б, якби ми по-іншому трактували логіку мови?

До речі, про паралелі. Перепрошую в Авторки і в Читачів за те, що моя репліка в композиції і в окремих висловлюваннях нагадує її статтю. Це не іронія і не пародія, застосована для осолоди змучених читачів; це навіть не риторичний прийом. Навпаки – самоіронія. Адже молоді дослідники мають ще й такий гандж: вони схильні мавпувати своїх старших колег, яких цінують і поважають.

Нарешті, дидактична мета цієї статті. Молодих авторів, звичайно ж, слід критикувати. У тому числі незаслужено – це їм навіть більше на користь. □

Работоргівля як прототип весільного обряду

Юрій Мосенкіс

Філологічне дослідження має бути цікавим не лише філологам – хто про це забуває, перетворює філологію на вузькофахову дисципліну і втрачає добрячий гурт читачів. Стаття Олександра Галенка «Сороміцька історія» («Критика», 2003, ч. 9) на це не слабує: хоч би як поставився читач до її основної думки, байдужим він не залишиться. Можливо, фольклорні цитати навіть відволічуть його від аналітичних висновків (це, безперечно, погано), але ж водночас і розважать (а це, поза сумнівом, добре).

Здавалося б, який зв'язок між еротичним фольклором і давньою работоргівлею? Однак автор у доволі оригінальний спосіб, через уривки пісень, у яких убачає приховану, так або так символізовану інформацію, робить спробу побачити соціальну проблему.

Звичайно, судити про міру аргументованості окремих тверджень цієї статті мали би передусім історики й суспільствознавці. Дозволю собі лише висловити деякі загальні міркування й зосередитися на проблемах, що належать до мого фаху, – а саме мовознавчих і фольклористичних аспектах «Сороміцької історії».

Особливості суспільного ладу – зокрема, наявність рабства – у тій чи тій країні в якийсь період її історії – це доволі складна проблема, яка завжди потребує спеціальних досліджень. Ані окремі фольклорні тексти (сумнівного датування, про що йтиметься далі), ані навіть повідомлення давніх авторів, самі собою, без системної різнобічної аргументації, не мають достатньої доказової сили.

Питання про рабство має кілька складників: якими були статус раба, його обов'язки, права пана-рабовласника, масштабність поширення рабства (хатне чи масове), шляхи поповнення кількості рабів тощо. Для прикладу: відомо до десяти назв рабів у давній Греції, і зміст кожної, хоча це давно є об'єктом різногалузевих студій, до кінця не визначено.

Зрозуміло, що коли йдеться про терміни, то пріоритет слід надавати лінгвістиці. Однак, на жаль, навіть мово-

знавство (яке нерідко вважають найточнішою з усіх гуманітарних наук) не дає можливості робити однозначні висновки з проблеми рабства. Скажімо, грузинське слово *glexi* може мати значення і «раб», і «селянин» (порівняймо кріпаків у Російській імперії, яких купували, продавали й нерідко називали

відоме. «Всі наявні етимології недостовірні» – сказав про нього Макс Фасмер. Припускають, зокрема, запозичення з арабської мови через тюркські. А що до слова *раб*, то його питоме значення – не так соціальний статус, як стосунок до роботи. Отже, з лінгвістичних свідчень природніше зробити висновок, що

Василь Пукірев. Нерівний шлюб (1862)

рабами); є ще й невіддільний від нього варіант *glaxi* з третім значенням – «жебрак». Предметом численних суперечок є рабство у давньому Єгипті і, зокрема, давньоєгипетське слово *het* (традиційне озвучення), якому приписують значення «раб». У латині слово на позначення раба – *servus* – за походженням не є власне латинським: скоріше за все, його (разом із багатьма іншими) запозичено від етрусків, що свідчить принаймні про нерозвиненість рабства у латинян за найдавніших часів.

Давнє слов'янське позначення раба – *холоп* (наявне і у східних, і в західних, і в південних слов'ян) – не є власне слов'янським. Походження його не

у волелюбних слов'янських племен рабства і работоргівлі не було, хіба тільки епізодичні.

Якби нам навіть трапилося в давньому документі конкретна вказівка – приміром, такий-от мешканець Новгороду мав за раба такого-то, – ми принаймні мусили би відповісти: що саме означало слово *раб* у той час і в тому документі зокрема? Адже, наприклад, англійське *child* (дитина) споріднене з давнім слов'янським *челядь* так само, як *раб* споріднене з українським *парубок* (давніше *паробок*). Хіба звідси випливає, що дітей мали за рабів? Ні, лише те, що молодших за віком у давніх уявленнях зближували із «соціально молодшими».

Виривати інформацію з контексту – значить істотно збільшити вірогідність помилки. Уявімо, що з повідомлень сучасної преси про те, як один футбольний клуб продав гравця іншому, майбутній дослідник зробив би висновок про існування рабства і в наш час.

Ще однією проблемою, яку нелегко подолати, є образність фольклорних текстів. Історичний князь Олег на початку X століття йде походом у район Каспійського моря – а билина оспівує його як Волха або Вольха (тобто волхва) Всеславовича, що завойовує Індійське царство й одружується з тамтешньою царицею. У витворах фольклору часто поєднувано різночасові й різностадійні образи та сюжети. В літописі Кия названо князем, хоча цей скандинавський титул з'явився набагато пізніше за легенду про Кия (яку вірменське джерело зафіксувало за кілька століть до варязького впливу); дослідники припускають, що літописний князівський титул Кия є перекладом, найвірогідніше, грецького титула *архонт*. Билини не раз називають Іллю Муромця «старим козаком», також він має «сідельчко черкаське» – хіба це означає, що вони з'явилися в тому самому XVII столітті, яким датуємо поширення цих слів? У Платоновій легенді про Атлантиду образ атлантів може відповідати лише берберо-лівійським племенам іберів, що розселилися у III тисячолітті до н.е., а дату існування Атлантиди (понад 10 тисяч років тому) можна пов'язати тільки з таненням останнього льодовика – ще один із сотень можливих прикладів химерного переплетіння в мітологізованих творах різних дат, осіб і подій.

Історичну школу у фольклористиці (її традиційно пов'язують передусім з іменами академіка Всеволода Міллера в дев'ятнадцятому столітті й академіка Бориса Рибаківа у двадцятому) не раз піддавали критиці за спроби прямолінійного отождолення епічних образів і сюжетів з історичними особами й подіями. (Тим паче це стосується ліричних творів, які правлять за докази в «Сороміцькій історії».) Серед новітніх публікацій із критичною пошуку історичної основи билини варто виокремити статтю одного з авторитетних україн-